

філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.М. Цілина. – Київ, 2006. – 23 с.;
12. Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації в системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.О. Шестакова. – Харків, 2002. – 20 с.

Калениченко М.М. (Київ, Україна)

Чеські безособові конструкції, предикативне ядро яких пов'язане з дієсловами терморегуляційної або нюхової семантики

У статті розглядаються безособові речення у чеській мові, предикативна основа яких сформована дієсловами терморегуляційної або нюхової семантики. Основну увагу приділено семантичним і структурним параметрам таких безособових одиниць.

Ключові слова: безособове речення, предикативна основа, семантична група.

В статье рассматриваются безличные предложения в чешском языке, предикативная основа которых сформирована глаголами терморегуляционной или нюхательной семантики. Особое внимание обращается на семантические и структурные параметры данных безличных единиц.

Ключевые слова: безличное предложение, предикативная основа, семантическая группа.

The article deals with impersonal sentence of Czech language, predicative basis of which is formed verbs of olfactory and heat regulation semantics. Basic attention is spared the semantic and structural parameters of such impersonal units.

Key words: impersonal sentence, predicate stem of the sentence, semantic group.

У слов'янському мовознавстві безособові конструкції ґрунтовно досліджено з боку їх формально-ґраматичної організації (В.В.Бабайцева, Л.І.Василевська, Є.М.Галкіна-Федорук, Ю.В.Локшин, Г.М.Чирва, Я.Бауер, Ф.Данеш, В. Шмілауер та ін.). Вивчення структурних параметрів безособових речень у слов'янських мовах відбувалося у межах встановлення специфіки лексико-ґраматичних засобів, що оформлюють ґраматичний центр безособових одиниць, виявлення їх синтаксичної маркованості, співвіднесеності з іншими односкладними комунікативними одиницями, сфери поширення різних змістово-ґраматичних видів окремих типів безособових конструкцій, а також частоти їх вживання в різних стильових різновидах.

У богемістиці структура і семантика безособових речень досліджувалися переважно у історичних та порівняльно-історичних студіях у зіставленні із характеристиками інших типів односкладних речень. Так, відомий дослідник чеського синтаксису Я. Бауер у своїх працях аналізує односкладні речення у зв'язку з реконструкціями праслов'янського речення, зосереджуючи основну увагу на фазових типах і моделях, аналізуючи їх як з позиції модальної побудови висловлювання, так і з позиції загальної ґраматичної побудови, зіставляючи односкладні та двоскладні одиниці, а також способів вираження предиката [1,107-116]. Переконливою виступає також аргументація Я.Бауера щодо важливості впливу семантики на розвиток структури односкладних і

двоскладних речень у чеській мові. Зокрема це стосується речень, у яких йдеться про розуміння дії як такої, що відбувається без конкретно визначеного виконавця, відмежування активної і спонтанної діяльності від об'єктивної або суб'єктивної диспозиції до дії та від психічного чи фізичного стану, який, як правило, не залежить від суб'єкта. У таких випадках до дії, на яку впливає суб'єкт, додається розрізнення агенса – пацієнта з можливістю активної або пасивної перспективи [1, 130]. Мова йде про узагальнену семантику, яка безпосередньо пов'язана із структуруванням речення як одиниці спілкування, що опосередковано відбиває позамовну змістову структуру комунікативної дійсності.

У досліджуваних нами текстах зафіксовано групу безособових конструкцій, предикативне ядро яких складають особові дієслова, вжиті у безособовому значенні. У межах цієї групи виділяються кілька семантичних підтипів безособових речень. Найчисельнішою підгрупою є речення, в яких предикативне ядро пов'язане з дієсловами **терморегуляційної або нюхової семантики**: *vonět, smrdit, táhnout, foukat, vanout* тощо [2, 155]. Їх кількість складає 8,1% від усіх аналізованих безособових речень. У безособових конструкціях такі особові дієслова вживаються у значенні безособових і функціонують у «безособовій оболонці» - у третій особі однини теперішнього часу або у формі однини середнього роду минулого часу. Оскільки семантика таких дієслів не передбачає обов'язкової безособовості, то для передачі безособового значення вони вимагають облігаторних поширювачів зі значенням джерела і характеру. Напр.: *V kuchyni vonělo kávu* (H.Malířová); *Vonělo tu velikonočním mazancem, ruměným a křížem pukajícím* (M.Majerová); *V jídelně vonělo jablky* (J.Hilbert).

Виділена група безособових речень речення характеризуються тим, що, визначаючи специфіку довкілля, такі речення відображають сприйняття людиною цього довкілля. Їхня глибинна семантика безпосередньо пов'язана саме з відображенням відчуттів людини, хоча у чеській мові вказівка на суб'єкт сприйняття у таких реченнях завжди відсутня. Також треба наголосити, що безособове оформлення таких чеських речень вказує, по-перше, на пасивність неназваної особи-суб'єкта, а по-друге, таке оформлення надає змісту речення відтінок узагальненості, мимовільності, глобальної об'єктивності [3, 173].

Семантична специфіка таких безособових речень дозволяє варіанти, коли декілька різних аспектів плану змісту виражаються одним і тим самим структурним елементом плану вираження. Так, наприклад, чеські речення *V kuchyni vonělo kávu* можна розкласти на такі складові: *V kuchyni voní. Vůně vznikla protože tady je kava. Každý, kdo se nachází v kuchyni, cítí (muže cítit) tuto vůně.* Пор.: *Já cítím vůně kavy* - речення передає індивідуальні, власні відчуття. Тобто, якщо я відчуваю запах кави, то це не означає, що й інші відчувають те саме, не означає, що такий запах дійсно наявний.

Зауважимо, що з максимальною точністю відобразити препозитивну структуру речення, вказати на джерело дії і не порушити узагальнюваність або відсутність реального суб'єкта у чеській мові дозволяє семантична природа місцевого відмінка, зокрема його здатність передавати щось середнє

між суб'єктом і об'єктом [3, 174]. Адже речення *V jídelně voněla jablka*, з точки зору семантики, передає лише складову частину, фрагмент конструкції *V jídelně vonělo jablky* (*V jídelně vonělo jablky* = *V jídelně voněla jablka* + *Každy, kdo se nachází v kuchyni, cítí tuto vůně*). Місцевий відмінок іменника у таких реченнях виступає лише інструментом впливу на світ відчуттів особи і у сполученні з предикатом відповідної семантики, оформленим як безособове дієслово, а також зі словоформою, яка вказує на місце локалізації відчуттів, передає значення об'єктивності, узагальненості та мимовільності. Значення мимовільності при цьому підкріплюється семантикою дієслова-предиката, тобто йдеться про таку саму інтенційну структуру, яку мають предикати з підметом, пор.: *Na náměstí se hežmili lidé / náměstí se hežmilo lidmi*, але інакше побудовану [3, 174]. Перераховані вище дієслова (а саме *vonět, smrdit, táhnout, foukat, vanout* тощо), які утворюють речення даної групи, можуть передавати також значення дій-процесів, у яких людина може брати участь лише як пасивна особа, як потенційний реципієнт (*V jídelně vonělo jablky* – означає, що запах наявний не залежно від волі суб'єкта).

Варто зауважити, що взаємодія форми і змісту у таких односкладних реченнях спричинила утворення синкретичного компонента у формі місцевого відмінка із суб'єктивним та просторовим значенням. Майже всі синтаксисти визнають семантичний синкретизм такого компонента, проте мають різні думки щодо його семантичної домінанти. Одні вважають, що основою такого синкретизму є семантика синтаксичної позиції і кваліфікують його як суб'єктно-локативний [4, 156; 5, 2-3], інші називають локативно-суб'єктивним, мотивуючи це тим, що суб'єктна функція для нього є вторинною, набутою [6, 137; 7, 10-11]. Наші спостереження над чеськими безособовими реченнями дозволяють стверджувати, що семантична домінанта синкретичного компонента в кожному окремому випадку залежить від його лексичного наповнення та власне-семантичної структури безособового речення взагалі.

У теорії односкладного речення питання про семантичний статус компонента безособового речення у формі місцевого відмінка, що вживається на початку речення, залишається суперечливим. Для тих дослідників, які ототожнюють семантико-синтаксичний суб'єкт з темою речення, форма місцевого відмінка іменників є морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми, адже необхідною умовою набуття будь-якою відмінковою формою з просторовою семантикою суб'єктного значення є її розташування на початку речення і відсутність у ньому компонента із суб'єктивним значенням [8, 119; 9, 81; 5, 8; 6, 32]. О.Г.Межов, зокрема, зауважує, що просторове поняття в початковій (лівобічній суб'єктивній) позиції речення виступає носієм предикативної ознаки [6, 137]. Цікаво, що деякі мовознавці, зокрема М.О.Євтєєва, визнають навіть можливість функціональних поліпредикативних безособових речень з місцевим відмінком іменника. На думку дослідниці, внаслідок інформативної неповнозначності предикат, що вказував на розташування суб'єкта, редукується, відповідно згортається і синтаксична форма-репрезентатор суб'єкта, а локальна форма стає його субститутом [7, 11].

Ми вважаємо, що намагання деяких дослідників встановити статус іменника у місцевому відмінку на початку речення без врахування того, що він може набувати різних семантико-синтаксичних ознак, які залежать від значення дієслівного предиката, не мають перспективи. Зокрема, у безособових реченнях чеської мови, предикативний центр яких формують, наприклад, дієслова звучання, породження запаху тощо, місцевий відмінок є фактично основним детермінантом із локативним значенням, на що вказує власне-семантична структура речень з формами локатива при відповідному предикатові, пор.: *V kuchyni vonělo kávou – Káva voní + Káva je v kuchyni; V jídelně vonělo jablky – Jablka voní + V jídelně jsou jablka*. У чеських безособових реченнях, предикат яких вказує на зміну стану просторових реалій або фізіологічний чи психічний стан істот, місцевий відмінок є непрямим виразником значення зредукованого суб'єкта, на яке накладається значення локативної форми, тобто виразником синкретичного значення. Показником суб'єктності локативної форми є її регулярна співвіднесеність із підметом, тобто прямим суб'єктом двоскладних речень, пор.: *Bolí v krku – Krk bolí*.

Отже, у безособових реченнях чеської мови, утворених за допомогою особових форм певних дієслів, місцевий відмінок становить крайню периферію морфологічних засобів вираження непрямого суб'єкта. У слов'янських мовах він спеціалізується на виконанні просторових, часових та інших обставинних функцій. Суб'єктну функцію, на думку більшості дослідників, місцевий відмінок виконує тоді, коли потрапляє на початок односкладних речень в позицію теми [10, 118; 11, 129].

Варто зауважити, що зазначена семантична специфіка чеських дієслів-предикатів даної групи, очевидно, дає підстави для утворення на основі тих самих дієслів, ужитих у безособовому значенні, метафоричних кліше типу *Vane (dychá) starobylostí; Tady smrdí kriminálem* [12, 13]. Пор.: *Ve světnici bylo teplo, vonělo tu úklidem* (М.Мажерова); *Tahlo tam jakousi tuchlinu bytu dlouho neužívaného a skoro odumřelého* (К.Сарек). Структура даних конструкцій, що передає значення узагальненості, об'єктивності та мимовільності, дозволяє без залучення додаткових структурних елементів виразити необхідне емоційно-оцінювальне значення у формі констатації факту, що, на нашу думку, лише підсилює метафоричність подібних кліше. Коло даних метафор є досить широким і може розглядатися як відкрите, оскільки відкритим є і коло імен, сполучення яких (у формі місцевого відмінка) з названими дієсловами, що вживаються у значенні безособових, утворюють переносне, образне значення. Пор.: *V sále zvonilo číšeми; V místnosti se hemžilo lidmi* [2, 156].

Необхідно відзначити, що у чеській мові семантична структура безособових предикатів може розширюватися також за рахунок деяких особових дієслів відповідної семантики, вжитих у функції безособових: *Napadnout. Mžiknout. Kouřit. Harašit. Šelestět* тощо [3, 174]. Такі дієслова називають різноманітні стани і процеси природного характеру, і, з точки зору пропозиитивної структури, дані стани, дії або процеси також не можуть мати реального і конкретного діяча [3, 175]. При цьому формальний суб'єкт, який може вводитися до складу таких

конструкцій як результат дії закону аналогій, підкріплюється чисельними прикладами особового вживання даних дієслів, вказуючи або на супровідну дію *Blesk se bhýská*, або на місце чи об'єкт локалізації дії-стану *Obloha se zatahuje. Tane snih*. Важливим моментом теорії слов'янських односкладних речень є вказівка на специфіку таких власне безособових конструкцій, а саме твердження, що формальний суб'єкт є семантично зайвим, оскільки дія, що називається предикатом, як правило, співвідноситься з об'єктом актуалізації. Пор.: *Sněží – Padá snih; Stmívá – Nastává tma* [13, 54-59].

Особова природа таких дієслів у чеській мові, їх семантична активність впливає на загальну семантику конструкцій, зокрема послаблена безособовість дієслова предиката заміщується засобами структури: поширювач, який вказує на місце (або час) локалізації дії, має у таких реченнях, як правило, облігаторний характер, пор.: *V Meluzinovi se vyjasnilo* (B.Řiha); *Opět se vyjasnilo* (V.Dyk); *V sobotu na večer se trochu vyjasnilo* (MájaZ.); *Ke všemu počalo slizce mžít* (K.Čapek); *Venku už nesežilo* (I.Klíma); *O páté ráno se už peklo* (Mája Z.); *Ale svítalo již krajem lesa* (K.Sezima); *Venku přestávalo pršet* (O.Bočková); *Znenadání se nad námi zatemnilo* (K.Sezima). Такі конструкції утворюють перехідну межу між двома кардинальними масивами значень: неможливістю суб'єкта і його усуненням. Суттєва особливість семантики даних конструкцій, як і усіх вище зазначених, полягає у неможливості функціонування активного суб'єкта, у його пропозиційно і денотативно зумовленій неприпустимості [14, 265; 15, 179].

Цікаво, що у лінгвістичній славистиці більшість наведених вище дієслів кваліфікуються як власне безособові [16,46; 1,130], хоч сучасні чеські тлумачні словники, як правило, крім значення безособовості наводять і особові значення дієслів, які функціонують у мові. Так, Тлумачний словник чеської мови наводить поряд з безособовим значенням дієслова *pršeti* (лише у розумінні *dešť* – «z neba padají drobné kapky»), такі приклади: *Rosa prší* (Zej.); *Sedlákům přišlo zlato* (Herb.); *Snih dosti hrubě přšel* (Wint.) [17, 503]. Як бачимо, це вже особові значення безособових дієслів, більшість з яких у сучасній чеській мові з різних причин в особових формах не вживаються взагалі або вживаються рідко, зокрема в художній літературі та у поетичному мовленні, зберігаючи за собою маркування застарілих або експресивних одиниць, напр.: (zast.) *Z čela mi přšel pot* (Maj.); або (expr.) *Otázky jen přišly* [17, 503].

Такі безособові речення, відбиваючи специфіку мислення слов'ян, вказують на його стандартизованість і підтверджують неперервність дії у мовах закону аналогій, адже, за логікою мовної структури, кожна дія повинна мати свого діяча або виконавця (подібної думки у своїх працях дотримувалися Фр. Міклошич, О. Потебня, В. Ягич).

Досліджуючи аналогічні конструкції в російській мові, С.Д.Кацнельсон зробив цікаві висновки про те, що залучення до складу безособових речень семантично зайвого компонента зі значенням формального суб'єкта надає конструкції відтінок метафоричності, яка, хоча, і сприймається у сучасній мові не як чиста метафора, а як стійке кліше, «етимологічна фігура» [8, 59]. На думку чеських дослідників, подібні кліше у чеській мові притаманні в

основному народнопоетичному мовленню і виконують роль одного з стилістичних елементів у чеському фольклорі, виникаючи як на рівні форми, так і структури [3, 172]. Пор.: *Třešeň sněží své plátky* (Glaz.); *Ramena žen sněží* (A. Sova); *Bílé límce na hrdlech se sněží* (Heyd.); *Listí sněží* (Klást.); *Papřsky sluneční na vody sněží* (Hora); *Šerík větmi slunce jas stmívá* (Tom.).

Таким чином, дослідивши безособові речення, в яких предикативне ядро пов'язане з дієсловами терморегуляційної або нюхової семантики, можна стверджувати, що у чеській мові семантична структура безособових предикатів може розширюватися за рахунок деяких особових дієслів відповідної семантики, вжитих у функції безособових. У безособових конструкціях такі особові дієслова вживаються у значенні безособових і функціонують у «безособовій оболонці» – у третій особі однини теперішнього часу або у формі однини середнього роду минулого часу. Оскільки семантика таких дієслів не передбачає обов'язкової безособовості, то для передачі безособового значення вони вимагають облігаторних поширювачів зі значенням джерела і характеру. Особова природа таких дієслів у чеській мові, їх семантична активність впливає на загальну семантику конструкцій, зокрема послаблена безособовість дієслова предиката заміщується засобами структури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Bauer J. Syntactica slavica* / J. Bauer. – Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1972. – 471s.;
2. *Андерш Й.Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наукова думка, 1987. – 190 с.;
3. *Mluvnické češtiny. Díl 3. Skladba.* – Praha: Academia, 1987. – 746 s.;
4. *Русская грамматика: в 2-х т.* – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.;
5. *Данильченко Н.И.* Субъектно-пространственный компонент семантической структуры предложения: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук: / Н.И. Данильченко – Одесса, 1985. – 17 с.;
6. *Межов О.Г.* Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: дис. канд. філ. наук: / О.Г. Межов. – Луцьк, 1998. – 208 с.;
7. *Евтеева М.А.* Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филол. наук: / М.А. Евтеева. – М., 1980. – 16 с.;
8. *Кацнельсон С.Д.* О категории субъекта предложения / С.Д. Кацнельсон // Универсалии и типологические исследования. – М.: Наука, 1974. – С. 104-124.;
9. *Кокорина С.И.* К вопросу о семантическом субъекте / С.И. Кокорина // Вопр. рус. языкознания. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 78-82.;
10. *Běličová H.* Semantická struktura věty a kategorie pádu / H. Běličová. – Praha: Academia, 1982. – 160 s.;
11. *Баган М.П.* Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: дис. канд. філ. наук: / М.П. Баган. – К., 1999. – 220 с.;
12. *Русско-чешский словарь: [под ред. Копецкого Л.В. и Лешки О.]* – Т. 2. – М.: Русский язык. Прага: Государственное педагогическое издательство. – 1978. – 694 с.;
13. *Hrbáček J.* Syntaktická funkce tzv. samostatného větného členu ve spisovné češtině / J. Hrbáček // NR. – 1968. – 51. – S. 54-59.;
14. *Běličová-Křížková H.* Semantická struktura věty, tzv. hlubková struktura a intence slovesného děje / H. Běličová-Křížková // SaS. – 1980. – 41. – S. 265-273.;
15. *Mrázek R.* K otázce českých větných schémat a typů / R. Mrázek // SaS. – Praha, 1965. – 26. – S. 177-181.;
16. *Синтаксис русского языка: [за редакце М. Кубика]* – Praha: Statní pedagogické nakladatelství, 1974. – 205 с.;
17. *Slovník spisovného jazyka českého. D.IV.* – Praha: Academia, 1989. – 717 s.